

5.3. Mälukultuuri avanemine

Eneken Laanes

Sissejuhatus

2000. aastate keskel esilinastusid vähem kui aastase vahega kaks olulist dokumentaalfilmi Eesti ajaloost, Raimo Jõeranna „Sinimäed“ ja Imbi Paju „Tõrjutud mälestused“. Esimene neist räägib Sinimägede lahingust Saksa poolel võidelnud eesti sõjamehe loo kaudu, teine naiste kogemustest Nõukogude vangilaagris režissööri ema ja tädi mälestuste põhjal, kelle NKVD vahistas vaevalt täisealistena ja saatis Siberisse. Mõlemad on huvitavad ja hästi tehtud filmid, kuid nende vastuvõtt ja rahvusvaheline edu on olnud täiesti erinev. „Sinimäed“ sai esilinastumise järel küll sooja vastuvõtu osaliseks, kuid hilisemate aastate jooksul on film kultuuriliselt radarilt suuresti kadunud. „Tõrjutud mälestusi“ saatis tohutult emotsionaalne vastuvõtt ja sellest filmist sai kiiresti Eesti ajaloo esinduslugu, mida on meie keerulise mineviku tutvustamiseks näidatud erinevatel rahvusvahelistel foorumitel kõikvõimalikest kultuurifestiivalidest kuni linastusteni Euroopa Parlamendis. Nende filmide erinev käekäik näitlikustab väga hästi muutusi Teise maailmasõja ja Nõukogude okupatsiooni mäletamisel Eesti mälukultuuris viimase 25 aasta jooksul.

Iseseisvuse taastanud Eesti mälukultuur on olnud suunatud väljapoole, Eesti ajaloo tutvustamisele rahvusvahelisel areenil, ja küsib selle suundumuse põhjuste järele. Artiklis on vaadeldud, mida on Eesti ajaloost viimastel kümnenditel mäletatud ja kuidas seda on teh-

tud, erilist tähelepanu on pööratud küsimusele, kuidas on mälukultuuri teemad ja mäletamise vormid selle aja jooksul muutunud.

1990. aastatel mäletati Nõukogude okupatsiooni ja repressioone rahvusliku vastupanuna, võtmata arvesse mälukultuuri rahvusteülest konteksti. Viimasel kümnendil aga on Eesti mälukultuur oluliselt avanenud üleilmsetele arengutele. Keskendudes viimase kümnendi kõige edukamatele mäluteostele – Imbi Paju filmile „Tõrjutud mälestused“, Martti Helde filmile „Risttuules“ ja Kristina Normani videokunstile – on artiklis uuritud, milliseid kultuurideüleseid mäluvorme need teosed kasutavad Eesti ajaloost rääkimiseks ja kuidas on mineviku mäletamine aidanud kaasa inimõigustega seotud probleemide teadvustamisele tänapäeval.

5.3.1. Rahvusvaheline surve ja suunatus väljapoole

Mineviku mäletamine on alati seotud oleviku ja tulevikuga. Valikud, mida minevikust mäletada ja kuidas seda teha, aitavad mõtestada olevikku ning seada tulevikusihte. Üleminekuühiskondades peetakse mineviku tegelemist tähtsaks ka varasema ühiskonnakorra pärandi hindamisel, ebaõigluse ja kannatuste moraalsel heastamisel ning varasemate ühiskondlike vastan-

duste tasandamisel. 1990. aastate alguse Eestis olid sellised elulised poliitilist ja kultuurilist edasiminekut takistavad kogemused, mis vajasid lahtirääkimist ja moraalseid hinnanguid, ennekõike stalinistlikud repressioonid, 1941. ja 1949. aastate massiküüditamised, kui ligikaudu 30 000 inimest viidi sunniviisiliselt Venemaale, sõja- ja inimsusevastased kuriteod Eesti pinnal Teise maailmasõja ajal, inimeste massiline sunnitud lahkumine kodumaalt sõja lõpus ehk suur põgenemine lääne ning kohanemine ja koostöö nõukogude korruga. Kuigi laialt on levinud arusaam, nagu oleks teadmine neist 20. sajandi teise poole Eesti ajaloo tahkudest nõukogude ajal mitteametlikus mälus alati olemas olnud, vajasid need teemad mitte ainult avalikustamist, vaid siiski ka põhjalikku uurimist ja laialdast teavitustööd. Sellist mälutööd peetakse oluliseks üleminekuühiskonna sidususe tagamiseks: keeruliste kogemuste lahtirääkimine ja nende avalik mäletamine peaks seadma paika uue ühiskonna moraalsed mõõdupuud, korvama ohvrite kannatused, parandama haavu ja lepitama neid ühiskonnakihte, kes asusid eelneva ühiskonnakorra tingimustes vastandlikel positsioonidel.

Mälutööd peetakse oluliseks ühiskonna enda heaolu seisukohalt, kuid iseseisvuse taastanud Eesti ja laiemalt Balti mälukultuuri on 1990. aastate algusest iseloomustanud suunatus väljapoole, rahvusvahelisele areenile. Olulisemaks kui okupatsiooni, repressioonide ja inimsusvastaste kuritegude igakülgset uurimist ning mäletamist kohapeal, on peetud Eesti ajaloo seletamist Eestist väljapoole. Viimaste kümnendite mälukultuuris on olnud valdav tunne, et läänes ei mõisteta meie ajalugu piisavalt ja seetõttu peame tegema kõik nii poliitilisel kui ka kultuurilisel tasandil, et valgustada selle üksikasju ning erilist staatust.

See on oluliselt pärssinud valusate koostöö ja kohanemisega seotud mäluküsimuste avatud arutelu Eestis. Suuresti on lähtutud arusaamast, et siin saavad nagunii kõik inimesed aru, mis Teise maailmasõja ajal ja järel Eestis toimus, ja eiratud nii minevikukogemuste kui ka mäletamisviiside riigisiseseid erinevusi. Just ajaloo ja eriti Teise maailmasõja sündmuste erinevat tõlgendust peetakse sageli üheks olulisemaks lõimumist takistavaks probleemiks Eestis. Veelgi enam, on ka usutud, et Eesti vajab üht lugu oma ajaloost, mida väljaspool tutvustada, ja seetõttu nõrgestaks mineviku ning selle erinevate tõlgenduste üle vaidlemine rahvusvaheliselt meie positsiooni.

Iseseisvuse taastanud Eesti mälukultuuri suunatusel väljapoole on olnud kaks peamist põhjust: nõukogudejärgne areng Venemaal ja suured muutused üleilmises mälukultuuris. Kuigi Venemaa mõistis Molotovi–Ribbentropi pakti hukka juba 1989. aastal, on Balti riikide okupeerimise tunnistamisel ja hukkamõistul olnud seal vaid vahelduv edu. Veelgi olulisem on aga see, et Venemaa pole siiani riigi tasandil tegelenud stalinistlike repressioonide uurimise, hukkamõistu ega mäletamisega

(Etkind 2013). See on üks põhjusi, miks Balti riikides arvati, et ajaloolise tõe jaluleseadmiseks tuleb teha selgitustööd välismaal. Venemaa on viimase 25 aasta jooksul korduvalt eitanud Eesti okupeerimist, seetõttu keskendus 1990. aastate Eesti mälukultuur nende minevikutahkude rõhutamisele, mis andsid tunnistust vastupanust nõukogude korrale 1940. aastatel, seega eestlaste võitlusele Nõukogude Liidu vastu Saksa sõjaväe koosseisus ja metsavendade tegevusele Teise maailmasõja järel. Eeldati, et kui õnnestub ühesel selgeks teha, et eestlased võitlesid relvaga nõukogude korra vastu, on kõigile ilmne, et see ei olnud siin teretulnud ja tegemist oli vägivaldse annekteerimisega.

Kuigi 1980. aastate lõpus algas mineviku tabuteemadega tegelemine ennekõike stalinistlike repressioonide, küüditamiste ja vangilaagrite avalikustamisest, siis võib 1990. aastate mälukultuuri keskseteks teemadeks pidada siiski eestlaste kangelaslikku võitlust oma riigi ja rahvuse eest Saksa sõjaväes ning metsavendadena. 1980. aastate lõpu mälutöö keskmes oligi küüditamine, mis sai kiiresti ka õigusliku hinnangu, kuid juba 1990. aastate keskpaigas kurtsid represseeritud, et selleks ajaks oli avalik huvi nende vastu suuresti lahtunud (Anepaio 2003). Kuigi Eesti mälu-uurijad on seostanud seda uue riigi ülesehitamise vajaduse ja tulevikueesmärkidega Euroopa Liidu ning NATO suunal, oli kindlasti oma osa ka vajadusel üle rõhutada nii poliitiliselt kui ka kultuuriliselt sõjalise vastupanu fakte rahvusvahelise tunnustuse otsimiseks.

Eesti 1990. aastate mälukultuuri suunatus väljapoole mõjutasid aga oluliselt ka üleilmsed arengusuunad rahvusteüleses mälukultuuris. Iseseisvuse taastamine ja sellele järgnenud ajalookogemuse ümbermõtestamine langes laias laastus kokku murranguliste muutustega rahvusteüleses mälukultuuris. Euroopas ja Põhja-Ameerikas asendusid varasemad modernistlikud tuleviku-utoopiad ja progressiusk 20. sajandi ajalooliste katastroofide mäletamisega, eriti mis puudutab Teise maailmasõja kogemust. Vahetult pärast Teist maailmasõda pühenduti kogu Euroopas ülesehitustööle, pööramata suuremat ühiskondlikku tähelepanu sõja ajal toime pandud inimsusevastastele kuritegudele, kuid alates 1960.–1970. aastatest tõusis ilmasõja mäletamise keskmesse natside hävitustöö Euroopa juutide kallal.

Järgnevatel aastakümnetel leidis holokausti mäletamine laia kultuurilise kandepinna ka väljaspool Euroopat ja Põhja-Ameerikat. 1990. aastate alguseks oli holokaustimälust kujunenud rahvusteülene mälu. Daniel Levy ja Natan Sznaider (2006), kes nimetavad holokaustimälu kosmopoliitseks mäluks, on näidanud, kuidas alates 1990. aastatest on paljud riigid sunnitud avanema ja suhestama oma rahvuslikku mälu selle kogemusega, hoolimata sellest, kas riik oli holokaustiga otseselt seotud või mitte. Lisaks sellele on holokaustist saanud üleilmne mäluimperatiiv, mõõdupuu, mis peab aitama vastu seista genotsiidile ja inimõiguste rikku-

misele nüüdisajal. Holokaustimälu muutumine üleilmseks mõõdupuukuks tähendas ka, et selle abil sai rääkida teistestki vägivaldsetest ajaloosündmustest mujal maailmas. Michael Rothberg (2009) on näidanud, kuidas orjanduse-mälu USA-s ja Euroopa kolonialismi ajalugu hakati üha enam teadvustama just võrdluses ja võistluses holokaustimäluga.

1990. aastate alguses tähendasid need arengusuunad Balti riikide jaoks, et tekkis rahvusvaheline poliitiline ja kultuuriline ootus lõimida holokaustimälu Eesti kujunemises olevasse rahvuslikku mällu ja seda mitte ainult üleilmse mäluimperatiivi, inimõiguste väärtustamise mõttes. Eesti kuulus nende maade hulka, mis olid otseselt seotud holokausti kuritegudega: 1941. aastal tapeti Eestis kõik siia jäänud juudid ja Saksa okupatsiooni ajal asus siin mitu natside koonduslaagrit, kus surid balti, saksa, tšehhi jt juudid. Surve tegeleda oma ajaloo selle tahuga tuli Eestile mõnevõrra ootamatult mitte ainult seetõttu, et stalinistlike repressioonide uurimine tundus palju pakilisem, vaid sellegipärast, et hoolimata Nõukogude fašismivastasest propagandast, oli natside inimsusvastaste kuritegude genotsiidilik, spetsiifiliselt juutide vastu suunatud tahk Nõukogude Liidus maha vaigitud. Eestis puudus usaldusväärne teave holokausti kohalikust ulatusest ja olemusest, millele mälukultuur oleks saanud toetuda. Nii iseloomustabki 1990. aastate Eesti mälukultuuri loidus kohaliku holokaustikogemuse mäletamisel (Pettai 2011).

Eesti raskused holokausti teemaga tegelemisel olid seotud ka asjaoluga, et see läks otseselt vastuollu Saksa sõjaväes võidelnud eestlaste pühitsemisega riikliku iseseisvumise eest võidelnud kangelasteks. Soovides tunnustada neid, kes pidasid lootusetut võitlust vaba Eesti eest ja maksid hiljem selle eest kallilt nõukogude repressioonide tõttu, ei tahetud mälukultuuri tasandil tunnustada, et mõned Saksa vägedes võidelnud sõdurid olid olnud seotud sõja- ja inimsusvastaste kuritegudega.

Selliste mälukultuuriliste valikutega pani Eesti end kahvlisse. Ühest küljest sooviti avaneda lääne suunas ja leida rahvusvahelist tunnustust Eesti ajaloo eripära sellele osale, mis puudutas Saksa sõjaväes võidelnute eesmärke ja ideaale, kuid teisest küljest ei arvestatud, et Saksa sõjaväe heroiseerimine oli ja on rahvasteülese mälukultuuri kontekstis mõeldamatu. Eestis usuti 1990. aastatel siiralt võimalusse selgitada rahvusvahelisele üldsusele, et Saksa sõjaväes sõdinud eesti mehed võitlesid vaid Eesti riigi iseseisvuse eest ja neil polnud natsidega mingit pistmist. Sellest usust on kantud ka Raimo Jõeranna film „Sinimäed“, mida üleilmse mälukultuuri seisukohalt on raske mõista.

Viimastest kümnenditest leiab näiteid, et rahvusvahelise mälukultuuri surve Eesti omale ilmneb just seoses Saksa sõjaväes võidelnud sõduritega. Mõelgem näiteks kas või Simon Wiesenthali keskuse kriitikale eesti natsikurjategijate vähese vastutusele võtmise

pärast või Saksa väes võidelnud sõduritele 2004. aastal Lihulas püstitatud ja rahvusvahelist kriitikat pälvinud monumendile, mille Eesti valitsus lasi eemaldada. Mitu mälupoliitika uurijat on pidanud ka 1998. aastal president Lennart Mere algatusel inimsusvastaste kuritegude uurimise Eesti rahvusvahelise komisjoni moodustamist positiivseks katseks tulla toime rahvusvahelise survega tegeleda sõja- ja inimsusvastaste kuritegudega neid täpselt uurides ning neist laialdaselt teavitades.

5.3.2. Uued mäluvormid: üksikisikute kannatused ja traumad

Üleilmsed arengusuunad, mis mõjutasid ka Eesti mälu-kultuuri, ei piirdu vaid holokausti teemaga. Holokausti esiletõusu tõttu muutus mitte ainult see, mida minevikust mäletati – inimsusvastased kuriteod sõja kangelastegude asemel –, vaid ka see, kuidas neid mäletati. Alates 20. sajandi lõpust on läänemaailm keskendunud mineviku mäletamisel mitte kollektiivsetele kangelastegudele, vaid üksikisikute kannatustele. Mälukultuuris asub sõjakangelase või kangelasliku vastupanuvõitleja asemele süütu ohver, sageli tsiviilelanik, kes sattus sõja, repressioonide ja sundrännete keerisesse juhuslikult. Ajaloosündmuse hakati mäletama psühholoogilise trauma võtmes, pöörates tähelepanu selle, kuidas tulla toime vägivaldsete sündmuste järelmõjuga inimeste elule.

Antropoloogid Didier Fassin ja Richard Rechtman (2009) on näidanud, et trauma esiletõus ei olnud seotud vaid psühhiaatria edenemisega, mis võimaldas nüüd diagnoosida varem tähelepanuta jäänud nähtusi. Pigem andis psühhiaatria nime nähtusele, mis oli kerkinud ajalookultuuri keskpunkti ajaloolise arengu tõttu. Trauma esiletõus oli ühest küljest seotud Vietnami sõja veteranide psühholoogiliste probleemide tunnustamisega USA-s ja teisest küljest võitlusega naiste õiguste eest 1970. aastatel. Valdavaks sai trauma paradigma ajaloolise vägivalla mõtestamisel aga 1990. aastatel seoses holokausti ohvrite tunnustustega, mida oli hakatud aktiivselt koguma alates 1980. aastatest täiesti uue meediumi – videotunnistuste abil (silmapaistvamad algatused selles vallas on olnud Fortunoffi videoarhiivi loomine Yale'i ülikooli juures 1982. aastal ning Steven Spielbergi filmi- ja videoarhiiv USA holokaustimuseumi juures). Praeguseks on traumast saanud mäluvorm, kultuurikeel, mille abil on võimalik rääkida vägivaldsetest ajaloosündmustest kogu maailmas ja mis on rahvusvaheliselt arusaadav.

Mis on mäluvorm? Mälu-uurijad rõhutavad, et me ei saa rääkida minevikust üksikõik kuidas. Me saame kasutada vaid neid kultuurivorme, mis on teatud ajaloolises

ja kultuurilises kontekstis käepärast. Ann Rigney (2005) on näidanud, et isegi kui eri inimrühmade ajalugu on alati unikaalne, on mäluvormid ja mäletamise tehnoloogia sageli sarnased, kultuurideülesed, neid laenatakse üksteiselt ja taaskasutatakse. Rahvusteülese mälu uurijad ongi viimastel aastatel huvitunud sellest, kuidas mäluvormid kultuuride vahel rändavad ja kuidas ühes ajaloolises kontekstis kujunenud vorme kasutatakse hoopis erineva mineviku mäletamiseks.

1990. aastate Eestis, mis keskendus vastupanuvõitlusele, ei olnud kohta psühholoogilistel traumadel. Kuigi mälukultuuris on olnud tähtis roll üksikisikute elulugudel, ei kasuta need küüditamise ja vangilaagrikogemuse mõtestamiseks trauma sõnavara. Elulugude uurijad on täheldanud, et küüditatud kasutavad oma kogemustest jutustamiseks traditsioonilisi autobiograafilisi vorme. Seepärast on 1990. aastate küüditamis- ja vangilaagri-mälestused sagedamini lood ellujäämisest ning vastupidamisest kui psühholoogilistest kannatustest.

5.3.3. Repressioonide trauma: Imbi Paju „Tõrjutud mälestused“

Suur muutus Eesti mälukultuuris toimus 2000. aastate keskel. Märk sellest oli Imbi Paju dokumentaalfilm ja raamat „Tõrjutud mälestused“ (2005). Kui Soomes esilinastunud filmi näidati esimest korda Eestis, kutsus see esile suure emotsionaalse vastukaja väljapaistvate kultuurikriitikute ja ka laiema publiku hulgas, justkui oleks küüditamisest ning Nõukogude vangilaagritest räägitud esimest korda. Jäi mulje, et pärast pea kaks aastakümnet kestnud tegelemist repressioonide kogemusega õnnestus alles sellel filmil näidata nende mõju inimeste elule.

Millest siis selline emotsionaalne vastuvõtt? Paju film erines varasematest nõukogude sunnitöölaagrite mälestustest mitmes mõttes. Kõigepealt oli see väga isiklik lugu režissööri emast ja tädist. 1948. aastal võttis NKVD nad noorte tüdrukutena kinni kahtlustatuna metsavendade aitamisest ja saatis vangilaagrisse Arhangel'ski oblastis. Kuid see film on ka ja võib-olla ennekõike režissööril endast, sest räägib vanemate jutustamata loo mõjust järeltulevatele põlvedele. Paju alustab filmi nii:

„Lapsepõlves ma ärkasin tihti selle peale, et mu ema nägi luupainajalikke unenägusid ja hüüdis unes appi. Tema unenägude õudused olid Stalini sunnitöölaagrid ja tema elu hüstavad Nõukogude sõdurid. Neis unenägudes ei pääsenud ta kunagi tagasi oma ema juurde. Need unenäod viisid mind lapsena häireseisundisse. Selle loo stsenaar-

Joonis 5.3.1. Imbi Paju filmi „Tõrjutud mälestused“ plakat

Allikas: Fantasiafilmi, Allfilm, 2005.

rium hakkaski minus kujunema juba lapsepõlves. Sunnitöölaagrid ja surmalaagrid tulid minu alateadvusesse ema unenägude kaudu.“

Paju räägib filmis vangilaagri kogemusest ja selle mõjust teisele põlvkonnale psühholoogilise trauma vaatepunktist. Mälu-uurijad nimetavad sellist mälu järelmäluks (Hirsch 1999). Järelmälu on vägivaldse ajaloosündmuse üleelanute laste suhe oma vanemate kogemusega, mida nad tunnevad vaid jutustatud lugude ja nähtud piltide kaudu, kuid mis on nii võimas, et saab osaks nende mälust. Film „Tõrjutud mälestused“ esindab järelmälu, sest kirjeldab teise põlvkonna esindaja retke minevikku, püüab saada selgust loos, mida esimene põlvkond ei taha mäletada – asjaolu, mida on filmis korduvalt rõhutatud.

Teiseks oli Paju film uudne, sest see räägib küüditamisest ja nõukogude vangilaagritest naiste soolise kogemuse kaudu ja käsitleb seksuaalse alanduse ning vägivalda küsimust riikliku terrori kontekstis. 1990. aastate mälukultuur keskendus vastupanuvõitlusele ja seega suuresti meeste kogemustele Saksa sõjaväes või metsavendadena. Kuigi naiste kogemus oleks võinud olla esindatud küüditamise mälus, sest küüditatute hulgas oli rohkem naisi kui mehi ja rohkem naisi jäi ellu, kuid tulenevalt teema tundlikkusest ei leia

küüditatute mälestustes kuigi palju tunnistusi seksuaal-
sest vägivallast. Ka filmis ümbritseb teemat suuresti
vaikus. Peategelased keelduvad sellel teemal otseselt
rääkimast, seetõttu intervjuuerib autor teisi naisi ja
koostab teatud mõttes arhiivi nende saatusekaaslaste
tunnistustest.

Kolmandaks, võrreldes varasemate repressioonide
kogemuse kajastustega teatris, kirjanduses ja filmis
torkab Paju filmi puhul silma selle teadlik suunatus
rahvusvahelisele publikule. Filmi kaastootjad olid Soome
filmitegijad ja see esilinastus Soomes. Ka Paju raamat
„Tõrjutud mälestused“ ilmus kõigepealt soome keeles.
Jutustamiseks stalinistlike repressioonide lugu rahvus-
vahelisel areenil, kasutab Paju keelt – psühholoogilise
trauma vaatepunkti –, mis on üleilmse mälukultuu-
ris üldarusaadav. Eestis pälvis film nii emotsionaalse
vastukaja, sest Paju käsitles stalinistlikke repressioone
siinses kontekstis täiesti uuel viisil. Selle filmi ja raa-
matuga algas uus ajastu ja avanemine küüditamise ning
laagrikogemuse, aga võib-olla ka kogu nõukogude aja
mäletamises, mis sidus need võrreldes varasemaga palju
tihedamalt üleilmse rahvusteülese mälukultuuriga.

Kuigi filmis puuduvad igasugused viited holokaust-
tile, tabas üks esimesi arvustajaid otsemaid filmi seose
üleilmse mälukultuuriga. Kõneka pealkirjaga arvustuses
„Nii hilja valmis siis Eesti esimene holokaustidokk!“
kirjutab Jürgen Rooste (2005): „Moodsa dokfilmi-
kunsti ajaloovaldaja *lingua franca* on kindlasti holokausti-
filmindus, lausa omaette žanr ... toda head keelt, millega
õukonda, suurde ilma akadeemilisse või siis vähemasti
avalikku, üldkasutatavasse ruumi pääseks, räägivad siin
veel vähesed.“ Kriitik märkab, et film kasutab holokausti
mäletamise kontekstis kujunenud mäluvorme, rääki-
maks Eesti ajaloost. Alates 2000. aastate keskpaigast
ongi stalinistlike repressioonide ja nendega seotud
sundrännete mäletamine Eestis põimunud rahvuste-
ülese mälukultuuriga ning keskendub peamiselt naiste
ja laste psühholoogilistele traumadele riikliku vägivalda
kontekstis. Teosed, mis kasutavad sarnaseid mäluvorme
ning keskenduvad naiste ja laste psühholoogilistele
kannatustele stalinistlike repressioonide ajal, on Leelo
Tungla „Seltsimees laps“ (2008) ja „Samet ja saepuru“
(2009) ning eesti taustaga soome kirjaniku Sofi Oksa-
neni romaan „Puhastus“ (2008, e.k 2009).

5.3.4. Nõukogude holokaust: Martti Helde „Risttuules“

Otseselt nähtavad on kultuurideülesed mäluvormid
viimaste aastate ühes kõige edukamas mäluformaalses
teoses, noore režissööri Martti Helde filmis „Risttuules“
(2014). Film jutustab noore eesti naise ja tema perekonna
küüditamise loo, kasutades selleks filmimeediumile

võõrast, nn elavate piltide tehnikat. Film koosneb
rohkem kui tosinast elavast pildist, mis kujutavad küü-
ditamisloo erinevaid etappe (vt joonis 5.3.2). Elavaid
pilte saadab peategelase kaadritagune kirjade vormis
jutustus oma kogemustest. Need kunstilised valikud
teevad filmi emotsionaalselt mõjusaks ja on pälvinud
rahvusvaheliselt suurt tähelepanu ning tunnustust.

Joonis 5.3.2. Foto Martti Helde filmist „Risttuules“ (Allfilm,
2014)

Allikas: foto autor Mardo Männimägi.

Kuid filmi edu põhjus ei ole vaid õnnestunud kunstilised
valikud. Nagu „Tõrjutud mälestused“, on ka „Risttuules“
teadlikult suunatud rahvusvahelisele vaatajaskonnale ja
tehtud üleilmse mälukultuuri kontekstis, selle tradit-
sioone ning tavaid arvesse võttes. See keskendub süü-
tute ohvrite psühholoogilistele traumadele, mille on tin-
ginud seksuaalne vägivald ja lapse kaotus. „Risttuules“
aga viitab palju otsesemalt sellele rahvusteülesele holo-
kausti mälukultuurile, mille raames lugu on jutustatud.
Film kasutab kujundeid ja ikonograafilisi motiive holo-
kausti mälukultuurist, nagu aja peatumise motiiv, mis
on filmis edasi antud elavate piltide abil, või vangistatute
ja hukatute jalanõude hunnik, mis on selgesti äratuntav
pilt holokausti visuaalkultuuris.

Film viitab holokaustile otsesõnu lõputiitrites, kus
on kirjas: „Film on pühendatud kõigile nõukogude holo-
kausti ohvritele.“ Siinkohal võiks küsida, millised on
režissööri eesmärgid sellise viite lisamisel filmi lõppu?
Ühest küljest püüab Helde ilmselt avada rahvusvaheliselt
vähemtuntud ajaloosündmuse tähendust, võrreldes seda
paljude jaoks tuttavama ja režissööri arvates sarnase
juhtumiga. Filmi linastusel 2015. aasta mais selgitas
Helde, et kaalus viite eemaldamist pärast filmi poole-
aastast ringlemist erinevatel festivalidel, kuid loobus
sellest filmi Prantsuse levitaja õhutusel, sest levitaja
arvates ei suudaks prantsuse vaataja seda ilma niisu-
guse viiteta konteksti asetada ega mõista. Nagu juba
öeldud, on holokaustimälu saanud orientiir, mille abil
mõista ka teiste ajaloosündmuste tähendust. Viidet aga
võib pidada ka kahe ajaloosündmuse võrdlemiseks ja
võrdsustamiseks, mis on rahvusvaheliselt paljudele vas-

tuvõetamatu. Filmi „Risttuules“ vastuvõtt erinevates auditooriumides ongi tegelikult näidanud just seda. Teatud publiku jaoks on viide holokaustile vajalik, sest aitab ajaloolise tausta mõttes võõrast lugu konteksti asetada, kuid on ka vaatajaid, kes on üdini liigutatud kunstiliselt nii kõrgel tasemel mälufilmist, kuid kelle jaoks on see küsitava viitega holokaustile maitsetult politiseeritud. Sellest mitmetisest vastuvõtust oleks õppida ka Eesti mälupoliitikal ja mälukultuuril laiemalt.

Alates Euroopa Liidu laienemisest ida suunal on Ida-Euroopa ajalooline kogemus leidnud Euroopa tasandil suurema kõlapinna. Ida-Euroopa riikide hääl on kostnud tugevamini Euroopa poliitilises foorumites ja on tehtud mitu katset, et taotleda Nõukogude repressioonide hukkamõistmist. Maria Mälksoo (2014) on näidanud, et Ida-Euroopa riikide algatused kasutavad tegelikult holokaustimälu malli ja püüavad otsida tunnustust oma ajaloole universaalsetes inimsusvastaste kuritegude hukkamõistu terminites. Nõukogude repressioonide ja holokausti võrdlemisel ja võrdsustamisel võivad olla nii poliitilisel, nagu nägime „Risttuules“ puhul, kui ka kultuurilisel tasandil erinevad tagajärjed. Tulenevalt juutidevastase genotsiidi tööstuslikust olemusest on alates 20. sajandi lõpukümnenditest holokausti mäletatud kui mitte millegagi võrreldavat sündmust. Seetõttu mõjuvad eemaletõukavalt niisugused kõrvutused ja eriti püüded teisi kogemusi holokaustiga moraalselt võrdsustada. Igasugused võrdlused on rahvusvaheliselt aktsepteeritavad üksnes võttes arvesse ajaloolise konteksti eripära.

Paralleelselt kasvava teadlikkusega rahvasteülesest holokaustimälust ja selle vormidest on Eestis üha rohkem tegeldud ka kohaliku holokaustikogemuse uurimise ja teavitustööga. 2013. aastal avas ajaloomuuseum väliekspositsiooni Klooga koonduslaagri mälestuspaigas. Mäluinstituudi uurijad on pidevalt selgitanud kohalikku holokaustikogemust peale teaduslike publikatsioonide ka intervjuudes eesti ajakirjandusele. Samuti on viimastel aastatel rahvusvahelisel holokausti ohvrite mälestuspäeval 26. jaanuaril alati kajastatud ka natside kuritegusid Eestis ja kohalike juutide saatust.

5.3.5. Kui mäletamine jõuab ringiga tagasi koju

Senine põgus ülevaade iseseisvuse taastanud Eesti mälukultuurist ja keerukatest rahvasteemadest näitab, et Teise maailmasõja ja Nõukogude repressioonide mäletamisel on viimase veerandsajandi jooksul toimunud suur muutus. Muutunud on nii mäluvorm kui ka kesksed teemad. Mälukultuuri kese on liikunud Saksa sõjaväes võidelnutelt ja metsavendade vastupanuvõitluselt küüditamise ning repressioonide põhjustatud kannatustele. Meeste kogemuse kõrvale ja asemele on

tõusnud naiste eriomased kogemused, mida mäletatakse mitte vastupanu, vaid psühholoogilise trauma võtmes. Kõige rohkem tähelepanu pälvinud lugusid ei ole enam jutustanud ajaloosündmustes osalenute, vaid nende teise ja kolmanda põlvkonna lapsed ning lapselapsed, kes tunnevad end kodus üleilmises mälukultuuris ja oskavad rääkida Eesti ajaloost avatult selle kultuuri keeles.

Küll aga pole muutunud mälukultuuri suunatus väljapoole. Viimase tosina aasta tunnustatuimad mälu-teemalised kunstiteosed on teadlikult suunatud mitte Eesti, vaid rahvusvahelisele publikule. Kuid siiski toimivad need ka kohalikus kultuuris ja mõjutavad Eesti elavate inimeste kultuurimälu. Nii ongi huvitav küsida, mis juhtub siis, kui väljapoole suunatud lood jõuavad pärast rahvusvahelist edu ja heakskiitu koju tagasi? Mis juhtub siis, kui lood, mis on räägitud üleilmse mälukultuuri keeles, tuleb tagasi kohalikku konteksti tõlkida?

Mitme väljapoole suunatud teose käekäik Eestis ei ole alati olnud probleemitu. Markantseim näide on kindlasti arutelu, mis puhkes 2010. aastal Sofi Oksanenini romaani „Puhastus“ ümber. Vaidlus ise oli erakordne, täites nädalate viisi suuremate päevalehtede arvamuskülgi. Kirjandusteose kohta mõneti kummaliselt oli ühiskondliku arutelu keskmes küsimus romaanis loodud ajalooajaloo pildi tõetruudusest. „Puhastus“ on romaan, mille on kirjutanud eesti taustaga, kuid välismaal sündinud ja seega kultuuri piiridel asuv autor. Eesti ajalugu on selles valitud kontekstiks, milles jutustada universaalset lugu naistevastasest seksuaalsest vägivaldast riikliku vägivalda tingimustes, keskendudes seejuures psühholoogilistele traumadele.

Hoolimata romaani universaalsetest püüdlustest, tervitasid Eestis paljud seda kui teost, mis lõpuks ometi seletab lahti Eesti ajaloo rahvusvahelisele lugejale. Raamatu igasugustest küsitavustest tähtsam näis selle rahvusvaheline edu ja tähelepanu, mida see tõmbas Eesti minevikule. Vaidluse vastaspool seadis aga romaanis loodud ajalooajaloo pildi kahtluse alla. Sellele heideti ette liiga lihtsustavat mustvalget käsitlust, kus süüdlaste ja ohvrite rollid on jaotatud rahvusliku kuuluvuse järgi.

Romaani „Puhastus“ ümber puhkenud arutelu näitas, et mälutöö, sealhulgas kunstiteoste abil tehtava mälutöö, eesmärk ei saa olla ainult Eesti loo rääkimine väljaspool Eestist, nagu on olnud valdav viimase 25 aasta jooksul. Mälutöö mõte on ennekõike erinevate ajaloomälude vaagimine ühe kultuuri sees. Rahvusvaheline surve eesti mälukultuurile tekitab vajaduse rääkida sellest palju ja arusaadavalt väljapoole, toetudes ettekujutusele ühest ja ainuõigest loost, mida levitada. Nii on mälu küsimusi seostatud identiteedipõhise julgeoleku ja psühholoogilise kaitse küsimustega (Mälksoo 2015). Tegelikult on nii ühiskonna ja kultuuri sidususe kui ka julgeoleku seisukohalt oluline lahti rääkida inimeste erinevad kogemused, ja seega ka nende erinev mälu, Eesti ühiskonna ja kultuuri siseselt ning Eestis elavate erinevate rahvusrühmad vahel.

Kuigi on tervitatav, et viimasel kümnendil on eesti mälukultuur mitmekesisitunud ja selle rõhk nihkunud varem alaesindatud teemadele, näiteks naiste ja laste kogemused ning nende psühholoogilised kannatused, teeb ettevaatlikuks see, kuidas need lood on tõstetud rahvusliku mälu kilbile ja riiklikult levitatud kui ainsaid ning kõige tüüpilisemaid lood Eesti ajaloost. See, kuidas naistevastane seksuaalne vägivald on vaid kümne aasta jooksul varasemast vaikusest tõusnud Nõukogude repressioonide ja sundrännete kõige tüüpilisemaks kogemuseks, ei ole põhjendatud. Mälu-uurijad on juhtinud tähelepanu sellele, et keskendumine ohvrite kannatustele kollektiivsel tasandil on tihti mõeldud varjutama neid keerulisi ajalootahke, mida ei taheta mäletada. Eestis on kindlasti sellised varju jäänud küsimused kohanemine ja koostöö Nõukogude režiimiga ning eestlaste osalus inimsusvastastes kuritegudes Teise maailmasõja ajal ja järel.

Ühe väljapoole suunatud loo jutustamise vajadus on viimase kahekümne viie aasta jooksul varjutanud aga ka ajalooliste kogemuste mitmekesisuse erinevate kultuuriliste kogukondade lõikes nüüdisaegses Eestis. Hoolimata olulisest tööst, mida sellised mäluteemadega tegelevad loojad nagu Merle Karusoo või Kristina Norman on teinud eestivenelaste Teise maailmasõjaga seotud mälu teadvustamisel ja avalikkuse ette toomisel, näis 2007. aasta kevadel pronksõduri konflikti käigus ilmsiks tulnud ajaloomälude erinevus tulevat suurele osale ühiskonnast siiski täieliku üllatusena. Eesti mälukultuuri suureks vajakajäämiseks on olnud ja jääb kultuurimälu mitmekesistamine erinevate rahvuslike ning kultuuriliste kogukondade mäluga.

5.3.6. Eesti kultuurimälu ja inimõigused nüüdisajal: Kristina Normani videokunst

Eelnev ülevaade näitas, kuidas viimase kümnendi mälu-kultuur on kasutanud Eesti minevikust rääkimiseks ajaloolisi võrdlusi, ennekõike paralleeli holokaustiga. Teistsugusest avanemisest annavad märku aga kõrvutused, mille eesmärk ei ole Eesti ajaloo tutvustamine, vaid mis kasutavad seda selleks, et tõmmata tähelepanu inimõiguste olukorrale ja poliitilise vägivalda kogemustele nüüdisajal. Parim näide selles vallas on Kristina Normani videokunst. Selle käsitluse teemast lähtuvalt on siinkohal keskendutud vaid ühele tema teosele „Ühisel pinnal“.

Nagu mitu teist Normani viimaste aastate videotest, on ka see üles ehitatud ajalooliste võrdluste põhimõttel. 2013. aastal valminud teos asetab kõrvuti 1944.

Joonis 5.3.3. Kaader Kristina Normani videoteosest „Ühisel pinnal“

Joonis 5.3.4. Kaader Kristina Normani videoteosest „Ühisel pinnal“

aastal üle mere Rootsi pagenuid eestlaste lood praeguste asüülitaotlejate kogemustega Eestis, 2013. aastal veel varjupaigataotlejate vastuvõtukeskuses Illukal. Normani teised kaks kõrvutuse põhimõttele ülesehitatud teost on „0,8 ruutmeetrit“ (2012) ja „Raudkaar“ (2014). Teotudes eesti rahvuslikus mälus olulisel kohal olevatele Teise maailmasõja aegsete põgenike mälestustele, püüab Norman võrdleva esituse kaudu tekitada empaatiat ka nüüdisaegsete pagulaste vastu, kes 2013. aastal, enne suure põgenikekriisi algust Euroopas, said Eesti ühiskonnas väga vähe tähelepanu.

Videoteoses põimitud tunnistustes meenutavad eakad rootsieestlased heldinult neile osaks saanud hoolitsevat vastuvõttu Rootsis. Nad räägivad külalislahkusest, mis on seotud inimeste põhivajadustega, toidu, elamistingimuste ja tervisega. Kõige liigutavam on ehk ühe paadipõgeniku lugu sellest, kuidas pärast rasket difteeriat ja enne haiglast vabanemist pesi haigla öde ära tema juuksed, ilma kohustuseta, pelgast inimlikust hoolitsusest. Pagulaste kogemused Eestis on aga hoopis teistsugused. Neil ei ole kelleltki küsida, kuidas riikliku abiraha eest söönuks saada või veekatkestuse ajal vastuvõtukeskuses juua, süüa teha või end pesta. Varjupaigataotlejate läbielamised annavad tunnistust riiklikust hoolimatusest ja pagulaselu psühholoogilistest probleemidest. Eestirootslaste Teise maailmasõja aegsete ja praeguste põgenike kogemuste erinevust ning ebasümmeetrilist tunnustamist Eesti ühiskonnas rõhu-

tab Normani töös asjaolu, et esimesed saavad kõnelda enda nimel ja näoga (vt joonis 5.3.3), teised jäävad aga turvalisuse kaalutlustel anonüümseiks ja räägivad oma lugu, selg ees (vt joonis 5.3.4).

„Ühisel pinnal“ kasutab ajaloolisi kõrvutusi, kuid mitte selleks, et neid kogemusi võrdsustada. Ajalooliste kontekstide võrdlemise asemel keskendub Norman nende kogemuste sarnasusele, mis puudutavad inimeste põhivajadusi, nagu toit, joogivesi ja peavari. Töös põimitud tunnistused tõmbavad tähelepanu vägivaldsete ajaloosündmuste laastavale mõjule ja külalislahkuse turgutavale rollile pagulaste olukorras. Oma ajalooliste võrdlustega kujutab Normani teos uut suundumust Eesti mälukultuuris. See ei ole suunatud Eesti ajaloo tutvustamisele välismaal. Pigem kasutatakse rahvuslikku mälu siin võrdlusalusena, et tõmmata tähelepanu poliitilise vägivalla ja inimõiguste probleemidele nüüdisajal. Normani teosed näitavad, kuidas kultuurimälu küsimused ületavad tänapäeval rahvuste ja riikide piire ning kuidas vaid avatud mäletamisega on võimalik tekitada dialoog mälu teemal.

Kokkuvõte

Artiklis selgitati Eesti mälukultuuri olulisemaid muutusi viimase 25 aasta jooksul, toetudes mõnele kõige silmapaistvamale ja rahvusvaheliselt edukamale filmile ning kunstiteosele. 1990. aastatel mäletati Nõukogude okupatsiooni ja repressioone rahvusliku mälu võtmes, keskendudes kangelaslikule vastupanule ja seega Saksa sõjaväes võidelnud meeste ning metsavendade kogemusele. Viimasel kümnendil aga on Eesti mälukultuur tegeleenud rohkem üksikisikute, sageli naiste kogetud repressioonide ja nendest tingitud psühholoogiliste kannatustega. Artiklis on seletatud seda üleilmsete arengusuundadega rahvusteüleses mälukultuuris, kus muutunud mäluvormid on suunanud tähelepanu vastupanuvõitluselt vägivaldse ajaloo järelmõjudele inimeste elus. Samuti on artiklis näidatud, et viimasel kümnendil on Teise maailmasõja mäletamine Eesti üha rohkem seotud inimõiguste teadvustamisega nüüdisajal.

Viidatud allikad

- Anepaio, T. (2003). Eesti mäletab?! Repressiooniteema retseptioon eesti ühiskonnas. Kõresaar, E., Anepaio, T., Mälu kui kultuuritegur. Etnoloogilisi perspektiive, 206–230. Tartu: Tartu Ülikooli Kirjastus.
- Etkind, A. (2013). *Warped Mourning: Stories of the Undead in the Land of the Unburied*. Stanford: Stanford University Press.
- Fassin, D., Rechtman, R. (2009). *The Empire of Trauma: An Inquiry Into the Condition of Victimhood*. Princeton, Oxford: Princeton University Press.
- Hirsch, M. (1999). Projected Memory: Holocaust Photographs in Personal and Public Fantasy. Bal, M., Crew, J., Spitzer, L. (eds.), *Acts of*

Memory: Cultural Recall in the Present, 3–23. Hanover, HN: University Press of New England.

Levy, D., Sznajder, N. (2006). *Holocaust and the Memory In the Global Age*. Philadelphia: Temple University Press.

Mälksöö, M. (2015). Mäluseadused ja julgeolek. *Vikerkaar*, 10–11, 120–129.

Mälksöö, M. (2014). Criminalizing Communism: Transnational Mnemopolitics in Europe. *International Political Sociology* 8, 82–99.

Pettai, E.-C. (2011). Establishing „Holocaust Memory. – A Comparison of Estonia and Latvia“. Rathkolb, O., Sooman, I. (eds.), *Geschichtspolitik im erweiterten Ostseeraum und ihre aktuellen Symptome – Historical Memory Culture in the Enlarged Baltic Sea Region and its Symptoms Today*, 159–173. Göttingen: V&R unipress, Wien: Vienna University Press.

Rigney, A. (2005). Plenitude, Scarcity and the Circulation of Cultural Memory. *Journal of European Studies*, 35 (1), 11–28.

Rooste, J. (2005). Nii hilja valmis siis Eesti esimene holokaustidokk! *Sirp*, 14.11.

Rothberg, M. (2009). *Multidirectional Memory: Remembering the Holocaust in the Age of Decolonization*. Stanford, California: Stanford University Press.